

جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در دوران قاجار و مشروطه

دکتر مسعود آتشگران

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵، تلفن: ۳-۸۱۰۴۶۸۹۱، فکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در دوران قاجار و مشروطه

مؤلف: دکتر مسعود آتشگران
مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی
صفحه‌آرا: معصومه لوابی
مسئول فنی: عرفان بهار دوست
ناظر چاپ: مجید اسماعیلی زارع
چاپ اول: ۱۳۹۷
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: تفرید

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: آتشگران، مسعود، ۱۳۹۷ -
عنوان و نام پدیدآور: جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در دوران قاجار و مشروطه/
مسعود آتشگران.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: م، ۲۵۷ ص.

شابک: 978-964-426-952-3

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۴۱ - ۲۵۶.

موضوع: جنبش‌های اجتماعی -- ایران -- تاریخ

موضوع: Social movements -- Iran -- History

موضوع: جنبش‌ها و قیام‌ها -- ایران -- تاریخ

موضوع: Insurgency -- Iran -- History

موضوع: ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ق.

موضوع: Iran -- History -- Constitutional Revolution, 1906-1909

موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ق. -- جنبش‌ها و قیام‌ها

موضوع: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925 -- *Protest movements

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Research Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۹۱۲/ق ۱۱۳/DSR

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۴۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۹۱۰۱۳۷

فهرست

- مقدمه ..... ک
- بخش اول: برخورد نظم‌گفتاری کهن با تمدن غربی** ۱
- فصل اول: بستر تاریخی و سبب اندرزننامه‌ای حاکم** ۳
- درآمد ۵
- دادگری در نظریه شاه‌آرمانی ۶
- ۱ - ۱ - عدل و داد خواهی در عهد باستان ۶
- ۱ - ۲ - عدل خواهی ایرانیان در ادوار اسلام ۹
- ۱ - ۳ - عدل و داد از دیدگاه فیلسوفان و سیاست‌ورزان ایرانی ۱۲
- ۱ - ۴ - عدالت از نگاه علمای شیعه دوره اول قاجار ۱۸
- ۱ - ۵ - عدالت از دید علمای شیعی دوره میانی قاجار ۲۶
- ۱ - ۶ - نمودار میان دو اندیشه سیاسی ۳۳
- فصل دوم: ساحت روشنفکری، مروج روایتی نو از عدالت** ۳۵
- درآمد ۳۷
- ۲ - ۱ - جریان روشنفکری؛ رسوخ اندیشه مدرن در دولت ۳۸

۲-۲ دیدگاه روشنفکران ایرانی درباره عدالت ۴۰

۳-۲ نمودار میان دو اندیشه قدیم و جدید ۵۰

فصل سوم: نظام دادرسی در دوره قاجار ۵۱

۱-۳ ساخت قضایی در اوائل دوره قاجار ۵۳

۲-۳ تحولات تشکیلات قضایی در دوره امیرکبیر ۵۵

۳-۳ روند تشکیلات دادرسی ناکارآمد در نظامات کهن ۵۷

۳-۴ تحول ساختار قضایی در ایران و طلیعه عدالتخانه ۶۰

۳-۵ آخرین احکام قاجار و نظام کهن ناکام در عدل‌گستری ۶۳

۳-۶ جامعه ایران و دستگاه دادرسی دوره مظفری ۶۶

بخش دوم: تحول در اندیشه سیاسی زمینه‌ساز جنبش اعتراضی ۶۹

فصل اول: جریان تجددگرا و تحول در دایره مفاهیم عدالت‌خواهی ۷۱

درآمد ۷۳

۱-۱ ناصرالدین شاه مظهر دادگری یا خودکامگر ۷۴

۱-۲ عدالت از دید نواندیشان در تعارض با سنت اندازنامه‌نویسی ۷۹

۱-۳ بسط حوزه مفهومی عدالت در جدال اندیشه قدیم و جدید ۸۵

۱-۴ نمودار تفاوت مفاهیم عدالت‌خواهی در آستانه جنبش اجتماعی ۹۴

فصل دوم: رخداد جنبش عدالت‌خواهی و تحولات تاریخی جدید ۹۵

۲-۱ عدالتخانه در بستر تاریخی ۹۷

۲-۲ ایران در آستانه جنبش اجتماعی به روایت تاریخ ۱۰۰

- ۲- ۳- عدل و داد در حوزه تاریخ‌نگاری دوره ۱۰۳
- ۲- ۴- آغاز جنبش اول عدالت‌خواهی با فلک شدن تجارقد ۱۰۶
- ۲- ۵- تأثیر دیدگاه ملیون در بسط حوزه مفهومی عدالتخانه ۱۱۲
- ۲- ۶- علمای مخالف با جنبش عدالتخانه‌خواهی ۱۱۳
- ۲- ۷- پیامد حاصل از انفعال دولت و تشدید اقدامات ملیون ۱۱۴
- ۲- ۸- جنبش دوم عدالت‌خواهی؛ تبعید علما و حادثه سرپولک ۱۱۶
- ۲- ۹- تحول مفهومی عدالت‌خواهی بست‌نشینان در سفارت انگلیس ۱۱۹
- ۲- ۱۰- نتیجه ۱۲۸

فصل سوم: فرایند مریوبیک‌شدن رویکرد تحول‌خواه در جامعه ۱۳۱

درآمد ۱۳۳

- ۳- ۱- شاخصه عدالت‌خواهی در نظام‌گذاری مردم در دوره پیشامدرن ... ۱۳۴
- ۳- ۲- نشانه‌شناسی تحرکات جنبش استکاء به تحول در کارکرد واژگان ۱۳۸
- ۳- ۳- دیدگاه نواندیشان و تأثیرات آن بر جنبش عدالتخانه ۱۴۳
- ۳- ۴- انفعال حکومت در برابر علمای سنت‌اندیش و نواندیش ۱۴۸
- ۳- ۵- تحول گام‌به‌گام معنایی با دگرگونی حوزه مفهومی عدالتخانه ۱۵۱
- ۳- ۶- تفاوت آراء میان بستیان سفارت و علمای مهاجر ۱۵۷
- ۳- ۷- نتیجه ۱۶۶

بخش سوم: نظام مشروطه؛ نزاع بین رویکردهای عدالت‌جویانه و فرجام عدالتخانه ... ۱۶۹

فصل اول: تحولات عدالت‌خواهی و پیامدهای آن در پی تأسیس مجلس شورای ملی ۱۷۱

- ۱- ۱- نهادهای نوین‌یاد در پی جنبش عدالت‌خواهی ۱۷۳

۱ - ۲ - دوگانگی جامعه در رویارویی نظم‌گفتاری قدیم و جدید..... ۱۸۲

۱ - ۳ - متمم قانون اساسی سرآغاز جدال مشروطه‌خواه و مشروعه‌خواه.... ۱۸۷

۱ - ۴ - نمودار دو طیف رقیب در جنبش مشروطه‌خواهی براساس مکتوبات موجود... ۱۹۵

فصل دوم: ریشه‌های کشمکش در آراء مشروطه‌خواهان و مشروعه‌خواهان ۱۹۷

۲ - ۱ - زمینه فرهنگی ۱۹۹

۲ - ۲ - علمای سنت‌اندیش و تمدن‌غربی ۲۰۱

تقابل واضع علمای نوآور و سنت‌اندیش در تفسیر از عدل، شرع و حکومت. ۲۰۸

۲ - ۳ - تم یزدی‌گه آخوند و شیخ درباره انتظام سیاسی در ایران ۲۰۸

۲ - ۴ - تمایز دیدگاه میرزای‌نائینی و شیخ نوری درباره انتظام سیاسی در ایران ۲۱۸

۲ - ۵ - نتیجه ۲۲۵

فصل سوم: ساخت محاکم دادرسی و تحول آن و سرانجام عدلیه‌خواهی ۲۲۷

۳ - ۱ - شرایط اجتماعی پیشامدرن ۲۲۹

۳ - ۲ - نقش مجلس شورای ملی در تحولات ۲۳۰

۳ - ۳ - تنظیم قوانین دادرسی در سایه کشاکش مجلس خروجه و مشروعه‌خواهان ۲۳۵

۳ - ۴ - جدول تناظر مفاهیم در دو نظام‌دانیی ۲۳۹

کتابنامه ۲۴۱

Abstract ۲۵۷

مقدمه

تاریخ مشروطه ایران در بیش از یک سده گذشته بارها از سوی پژوهشگران و تاریخ‌پژوها داخلی و خارجی با رویکردهای متعدد و از زوایای مختلفی مورد بحث و بررسی فرا گرفته است. مجموعه این آثار تحت تأثیر علمیت تاریخ و روش تجربی در علوم طبیعی، به دور علل درصدد کشف ریاضی‌وار علل وقایع برآمده‌اند، به ویژه تاریخ‌پژوهان ایرانی در نیم قرن اخیر با هدف تبیین علل وقایع مشروطه به برخی آراء نه چندان دقیق شرق‌شناسان از جمله انطباق نظریه "فئودالیت غربی" بر جامعه ایران با خصائل ویژه خود دست زده‌اند یا به تئوری "استبداد شرقی" و "شیوه تولید آسیایی" توسل جسته و نقش نیروهای اجتماعی در این وقایع را نادیده انگاشته‌اند. به نظر می‌رسد رجوع به این روش‌ها تناسبی با ماهیت پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی ندارد، در عوض در دوره‌های اخیر روش‌های کیفی برای ارزیابی پدیده‌های انسانی و اجتماعی به کار گرفته می‌شود، به ویژه آن‌ها با نشان دادن تغییر و شیوه زندگی مورد توجه هستند. یکی از این روش‌ها بررسی روند تحول معنایی در ماهیم با توجه به دگرگونی سپهر زندگی، اهداف و عقاید می‌باشد، این تغییر نه در پیش‌دگرگونی همگون با طبیعت بلکه در ربط با یک دستگاه معرفت‌شناختی و باز تعریفی دیگر از انسان قابل تحقق است که ریشه در مدرنیته غربی دارد، بنابراین روش یادشده با جوهره تحولات عصر مشروطه در هم سویی است.

از جنبه موضوعی، این تحقیق یک پژوهش ترکیبی است یعنی مستلزم آمیختن حوزه‌های تاریخی با حوزه اندیشه است و نگارنده می‌کوشد ریشه و بافت منشاء

عدل‌خواهی در دستگاه معرفتی دوره سنت بررسی شود، آنگاه فرایند تحول مفهومی یا چگونگی دگرگون شدن معنای مفهوم در عصر مشروطه مورد ارزیابی قرار گیرد، البته برای دریافتی درست از چرایی دور شدن مفاهیم از معنای آغازین خود بایستی لایه‌های تاریخی مفهوم‌ها و خصائل اساسی آن را بازشناخت و اقتضانات عصری را فهم کرد. این اتفاق تحول‌آفرین در تاریخ مشروطه ایران بر بنیان دوگانگی مفاهیم پایه، در سطح عامه به شکل جنبش عدالتخانه و نزد خواص به مثابه جنبش مشروطه معنا شد که این وضع، خود حکایت‌گر وقوع دوم پس از شکل‌گیری جنبش عدالت‌خواهی است که ضرورتاً بایستی این واقعه عظیم را با بهره‌گیری از روش تحول مفاهیم دو چندان می‌کند. این مهم و تلزم باینندی به روش پژوهش‌های تاریخی از یک سو و استفاده از روش‌های پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی به ویژه بررسی تحول حوزه مفاهیم با رویکرد تفسیری و انتقادی است تا افزون بر طرح چگونگی رخدادها به چرایی در پیش گرفتن موضعی خاص از بنیان‌گذاران تاریخ بپردازد، ادراک انسان‌هایی که آن رخدادها را ایجاد کرده و آن را احساس نموده‌اند یا درباره آن اندیشیده‌اند. نگارنده در این کوشش تأثیر و تعامل مؤلفه‌های اساسی سه ضلعی دانش، گفتمان و قدرت را در جهت‌دهی آدمی برای دستیابی بر اغراض انسانی مدنظر قرار داده است.

اما آنچه پژوهش ترکیبی حاضر را از پژوهش‌های تاریخی پیشین متمایز می‌سازد افزون بر موارد بالا، بررسی نظام‌قضایی دوره قاجار و تأثیر متقابل آن بر تحولات سیاسی است. تلاش کردم فصول مرتبط با اندیشه سیاسی، رخداد تاریخی و تحلیل‌گفتمانی از هم تفکیک شوند، این امر با انتخاب تیترویی که در هر فصل مشخص گردیده است، چنان که کاربرست تاریخی نظریه تحلیل‌گفتمان لاکلا و موفه در برخی فصول بخش دوم و سوم به اجرا در آمد تا شاخصه‌هایی از این چارچوب نظری در بستر حوادث جنبش، گفتار و کردار گفتمانی سران جنبش و متقابلاً دولت را برپایه تحلیل‌گفتمان تبیین کند که در نوع خود اقدام تازه‌ای است. از این طریق حیث‌النتفاتی یا گرایش جریان‌های سستی و مدرن و تأثیرپذیری آن‌ها در عصر مشروطه شناسایی

می‌شود و روند تحول مفاهیم در دستگاه شناختی نیروهای فعال در این رویارویی دنبال می‌گردد. اینکه آیا تحرک اجتماعی به طور عمده ناشی از دریافت‌ها و نگرش‌های سنتی به مفهوم عدالت و در نتیجه درون‌زا بوده یا بیشتر تحت تأثیر عوامل برون‌زا به ویژه اندیشه مدرن قرار داشته است مسائلی هستند که روشن می‌شوند. در آخر لازم می‌دانم از آقایان دکتر علیرضا ملایی توانی، دکتر داریوش رحمانیان و دکتر عبدالرحمن حسینی فر که در طول انجام این پژوهش کریمانه بنده را از مشاوره و هم‌فکری دلسوزانه برخوردار کردند، میمانه تشکر نمایم.

چهاردهم اسفند ۱۳۹۴

مسعود آتشگران